

Розділ 3

СУСПІЛЬСТВО ЯК ГОЛОВНЕ ПОНЯТТЯ СОЦІОЛОГІЇ

3.1. Соціологічні підходи до визначення суспільства

Існує безліч підходів до визначення суспільства, але сучасні соціологи вважають, що можна виокремити два основних: широкий та вузький.

У широкому соціологічному розумінні суспільство – це світове співтовариство або світова система, яка вміщує в себе всі форми взаємодій людей на планеті (глобальне суспільство).

У вузькому – це певна спільнота людей, яка протягом тривалого історичного періоду мешкає на одній і тій самій території, яка створила власну культуру та політичну систему управління. В такому розумінні поняття «суспільство» може збігатись із такими поняттями, як «країна», «культура» та «національна держава». Беручи цей підхід до уваги, ми можемо говорити про існування сьогодні понад двохсот суспільств.

Обидва підходи вказують на те, що поняття «суспільство» характеризує феномени процесу осмисленої взаємодії між людьми. Однак процес цей може здійснюватись лише на основі адекватно сприйманих усіма його учасниками цінностей та інших елементів культури.

Яким критеріям має все ж таки відповідати об'єднання людей, щоб вважатися суспільством в соціологічному розумінні? Наприклад, американський соціолог Е. Шилз (1911–1988) суспільством вважає об'єднання, що відповідає таким критеріям:

- об'єднання не може бути частиною будь-якої соціальної системи;

- має власну територію;

- наявність власної назви та історії;

- укладання шлюбів між представниками даного об'єднання;

- поповнення за рахунок дітей, які визнані представниками цього суспільства;

- існує довше, ніж середня тривалість життя окремого індивіда;

- має загальну систему цінностей (традицій, звичаїв, норм, законів, правил тощо).

Український соціолог В. Городяненко до найхарактерніших сутнісних рис суспільства відносить:

- спільність території проживання людей, що взаємодіють між собою;
- цілісність і сталість (єдине ціле);
- здатність підтримувати та відтворювати високу інтенсивність внутрішніх зв'язків;
- певний рівень розвитку культури, систему норм і цінностей, покладених в основу соціальних зв'язків між людьми;
- автономність та самодостатність, самовідтворення, саморегулювання, саморозвиток [160].

Отже, суттєві ознаки і характеристики суспільства, що виділяються більшістю зарубіжних і вітчизняних соціологів, дають змогу трактувати його насамперед як систему.

Суспільство являє собою складноорганізовану систему вищого «органічного» типу, суперсистему, або соціетальну систему як структурно-функціональну цілісність з усіх видів соціальних систем. Термін «соціетальний» застосовується в соціології для визначення відносин і процесів у соціальних системах.

Як соціетальна система суспільство характеризується структурно-функціональною цілісністю, тривалістю, рівновагою, відкритістю, динамізмом, самоорганізацією, самовідтворенням, еволюцією.

Структурно-функціональна цілісність досягається шляхом реалізації низки диференційованих функцій. Диференціація суспільних функцій супроводжується створенням соціальних структур (економічних, політичних, культурних та інших інститутів), що заповнюються фахівцями з відповідними професійними та людськими якостями. Суспільство вбирає в себе всю багатоманітність та багатогранність соціальних ролей і структур, тобто ширше рамок будь-якого інституту, що регулює окремі види взаємодії.

Суспільство володіє високим рівнем внутрішньої саморегуляції, яка забезпечує підтримку і постійне відтворення складної системи соціальних відносин. Суспільство постійно відтворює соціальні якості своїх структур та відповідно соціальні якості індивідів і груп індивідів, пов'язаних із функціонуванням

таких структур. Здатність до відтворення соціальної взаємодії характерна як для кожного інституту, організації, так і кожної спільноти окремо.

Суспільство як єдність соціального і індивідуального спрямоване, по-перше, на забезпечення умов для збереження і розвитку самого себе і, по-друге, на забезпечення умов для реалізації і розвитку здібностей індивідів, для задоволення ними своїх потреб. Основні сфери людської життєдіяльності (економічна, соціальна, політична та духовна) зумовлюють основні функції суспільства: забезпечення і відтворення матеріально-економічних умов життя (зростання добробуту, матеріального достатку); регулювання і організацію суспільних відносин (соціально-політичні, етичні гарантії виживання людства, упорядкування і нормалізації політичних, правових, моральних відносин); духовно-культурний розвиток людей.

Потрібно підкреслити, що визначення чотирьох основних сфер суспільного життя має певною мірою відносний, умовний характер, тому що реальна людська життєдіяльність – це тісний взаємозв'язок і взаємовплив цих сфер. Абсолютизація якоїсь однієї сфери суспільного життя призводить до створення деформованої моделі суспільства.

Розглянемо основні сфери людської життєдіяльності в суспільстві більш детально.

Економічна сфера життя суспільства пов'язана з матеріальним виробництвом необхідних для життя людини матеріальних благ. Сутність матеріально-виробничої діяльності людини розкриває спосіб виробництва матеріальних благ, який забезпечує не тільки соціальні умови життєдіяльності суспільства, але й соціальний спосіб життя та діяльності конкретного індивіда. Спосіб виробництва включає в себе, з одного боку, продуктивні сили, з іншого – виробничі відносини суспільства. В широкому розумінні продуктивні сили є єдністю людей, які здійснюють виробництво, і засобів виробництва, за допомогою яких люди виробляють матеріальні засоби до життя. Виробничі відносини є відносинами між людьми у процесі виробництва. У першу чергу це відношення власності на засоби виробництва, які визначають соціальний характер і спрямованість суспільного виробництва. Зміна або перетворення

відносин власності призводять до зміни та перетворення інших ланок виробничих відносин, що у свою чергу призводить до зміни соціального характеру способу виробництва і врешті–решт до зміни головних рис усього суспільства.

Прагнучи задовольнити свої потреби, люди змушені поліпшувати знаряддя праці, вдосконалювати трудові навички, здобувати нові знання, не замислюючись над кінцевим результатом тих змін, які вони вносять у зміст способу виробництва. Разом з тим, враховуючи системний характер організації суспільного життя, слід пам'ятати, що розв'язання проблем економіки не може автоматично розв'язати питання політичного життя, розвитку науки, освіти, морального стану суспільства. З іншого боку, не викликає сумніву, що без певних політичних зусиль, адекватної вимогам часу законодавчої бази унеможливлується формування необхідних економічних структур.

За умов сучасної науково-технічної революції, яка з середини ХХ століття є якісно новим етапом науково-технічного прогресу, дедалі зростаючу роль у виробництві відіграє наука. Комп'ютеризація та інформатизація всього життя суспільства нині виступають вирішальним напрямком науково-технічної революції, соціальна сутність якої пов'язана передусім з істотними змінами місця і ролі людини у виробництві, характером і змістом її праці. Інакше кажучи, людина стає науковомислячим організатором і керує виробничими процесами.

Соціальна сфера життя – це все те, що характеризує спільне існування людей і є відмінним від їхньої природної, фізико-біологічної основи. Носіями соціального виступають люди і продукти їхньої діяльності. Але це не просто сукупність індивідів, що взаємодіють між собою і тому перебувають у певних зв'язках і відносинах. У цій сукупності виникають певні групи, спільності, які відрізняються одна від одної і перебувають між собою в різноманітних співвідношеннях.

У розвитку соціальної структури сучасного суспільства можна зазначити дві основні тенденції. Перша з них полягає в активному процесі диференціації суспільства, виникненні нових соціальних груп. Друга зумовлена інтеграційними процесами в економіці, що відбуваються у світі і впливають на розвиток

соціальної структури суспільства. Зближуються умови праці, її характер і зміст у представників різних соціальних груп. Це сприяє зближенню умов їхнього життя, а також їхніх потреб та інтересів.

Орієнтація на себе вимагає від людини не відвертання від суспільних інтересів, загальних справ, а навпаки, постійного підтримання цих справ в оптимальному стані. Творцем більш високої, розвиненої соціальності є саме незалежна, самодостатня особа. У цивілізованих суспільствах поступово складається новий тип світогляду, базовими цінностями якого є рівність, солідарність, толерантність, плюралізм, плідне міжнародне спілкування. Боротьба, що супроводжується жорстокістю і приниженням людської гідності, безумовно кваліфікується як огидне явище, що має бути виведеним за межі людських відносин.

Основним елементом політичної сфери виступає політична організація суспільства, що включає: державу та її установи, політичні партії, громадсько-політичні організації і рухи, трудові колективи зі своїми органами самоврядування. Значну роль у політичній системі відіграють політична свідомість і політична культура, які відображають як рівень розуміння суспільством самого себе як політичної цілісності, так і ступінь соціально-культурного розвитку людини.

Найбільш давнім і розвиненим політичним інститутом є держава – основне знаряддя влади, носій суверенітету, тобто необмеженої верховної, неподільної політичної влади. Сутність і призначення держави виявляється в її функціях. До них передусім належать: господарсько-організаційна, управлінська, соціальна, правоохоронна, екологічна; функція захисту країн від нападу зовні; функція розвитку духовної культури тощо. Як правило, діяльність держави оформлюється певними законами.

Важливе місце у політичному житті сучасного суспільства посідають політичні партії, які розташовуються на стику між громадянським суспільством і державою, звідси їх роль сполучної ланки між ними. Партія постає частиною громадян суспільства, що об'єдналися на основі єдиних політичних інтересів і цілей. Історичний досвід показує, що будь-яка партія ставить за мету завоювання влади в ім'я здійснення своїх програмних завдань. Одночасно партії на відміну від більшості

інших добровільних об'єднань громадян, породжують, формують певну ідеологію.

Нормальне громадянське життя суспільства передбачає наявність політичної свободи, яка підпорядковується нормам права. Іншими словами, політична свобода полягає в тому, щоб у своїх соціально значущих вчинках бути залежним насамперед від законів. Там, де існує свобода совісті, кожна окрема людина може вимагати, щоб їй надали можливість іти за власними інтересами і переконаннями, зрозуміло, в межах правових норм, що є чинними для даного суспільства. Висока гідність людини полягає в тому, щоб бути вільною. Визнання людини як самостійної, вищої цінності, передбачає визнання за нею права на ініціативу, віру в те, що тільки вільна людина спроможна зробити правильний вибір.

Формування соціуму як такого завершує найвеличніша сфера життєдіяльності суспільства і людини – духовна сфера. Адже духовне пронизує усі сфери суспільного життя – економічну, соціальну. Основою духовного життя суспільства є духовна діяльність, головними спонукальними силами якої виступають духовні потреби. Будь-яка духовна діяльність обумовлюється духовними відносинами. Виокремлюють такі види духовних відносин, як пізнавальні, моральні, естетичні, релігійні, а також духовні відносини, що виникають між учителем і учнем, вихователем і тим, кого він виховує. Ці відносини виявляються у повсякденному міжособистісному спілкуванні людей. Сукупним продуктом духовного виробництва, ядром духовного життя суспільства виступає суспільна свідомість людей, яка являє собою сукупність почуттів, настроїв, художніх і релігійних образів, різноманітних поглядів, ідей і теорій, що відображають ті чи інші сторони суспільного життя. Водночас свідомість виступає не просто як відображення буття, сторона людської діяльності, а як саме людське життя, його вимір. Поза свідомістю не можна уявити собі процес суспільного життя, зрозуміти поступ історії, пояснити її події.

Виділяють такі форми суспільної свідомості, як політичну, правову, моральну, естетичну, релігійну, наукову і філософську. Кожна з них відображає певні сторони суспільного життя. Історично першою формою суспільної свідомості є моральна

свідомість, яка відображає існуючі в суспільстві моральні відносини. Адже жодний колектив не може існувати, якщо його члени не дотримуються певних норм поведінки. Політична свідомість є відображенням політичних відносин, політичної діяльності, що відбувається у суспільстві. У правовій свідомості відображаються різні моменти правового життя суспільства, пов'язані з розробленням і практичним використанням тих чи інших правових норм і законодавчих актів. Естетичне ставлення людей до навколишнього світу відображає естетична свідомість, одним з проявів якої є мистецтво. У процесі історичного розвитку відбувається подальша диференціація суспільної свідомості. Так, на сучасному етапі є всі підстави для виокремлення екологічної, а також економічної форми суспільної свідомості.

Підсумовуючи вищесказане, можна впевнено стверджувати, що суспільство – це організаційно упорядковане ціле, куди входять люди, об'єднані за об'єктивними чи суб'єктивними показниками у соціальні групи, соціальні спільноти, соціальні організації, соціальні інститути з відповідними формами соціального зв'язку, соціальної взаємодії, соціальних відносин.

Отже, суспільство складається з безлічі індивідів, але не являє собою простої суми чи сукупності людей, а є цілісною соціокультурною системою, яка складається з взаємозалежних підсистем: економічної, політичної, соціальної та духовної.

3.2. Соціальна структура суспільства: основні види та елементи

Суспільство як суперсистема є сукупністю соціальних систем, які розглядаються як структурні елементи суспільства. Залежно від різноманітних підходів до розуміння суспільства як певної системи розрізняються й спроби розгляду його структури.

У соціологічній літературі найбільш поширеним є системний підхід з виділенням трьох рівнів: макрорівень, мезорівень (середній рівень) та мікрорівень. Згідно з цим підходом суспільство структурно складається із людства в цілому (макрорівень), соціальних спільнот з утвореними ними соціальними інститутами (мезорівень), індивідів (мікрорівень). Таким чином, основними структурними елементами суспільства є

соціальні статуси, соціальні ролі, соціальні групи, соціальні організації, соціальні інститути.

Знання реальної соціальної структури свого суспільства потрібно кожній людині. Це «анатомія суспільства» – без цього не можна зробити жодного кроку в жодному напрямку соціальної діяльності.

Схарактеризуємо основні елементи соціальної структури детальніше.

Соціальний статус – це певна позиція особи в соціальній структурі групи і суспільства, пов'язана з іншими позиціями через систему прав і обов'язків.

Виділяють чотири головні параметри для опису поняття «статус»:

1) назва статусу (звичайно складається з одного слова: дівчина, офіцер, сестра та ін.);

2) визначення статусу (описує суть статусу і його місце у суспільстві чи у конкретній групі. Наприклад, викладач – особа, яка за основним місцем роботи у закладах вищої освіти провадить навчальну, методичну, наукову (науково–технічну, мистецьку) або організаційну діяльність. Або студент – особа, яка в установленому порядку зарахована до закладу вищої освіти та навчається за денною, вечірньою або заочною, дистанційною формами навчання з метою здобуття певних освітнього й освітньо-кваліфікаційного рівнів);

3) зміст статусу – сукупність прав і обов'язків носія статусу (наприклад, студент має право: на вибір форми навчання; безпечні та нешкідливі умови навчання, праці та побуту; трудову діяльність у позанавчальний час; додаткову оплачувану відпустку у зв'язку з навчанням за основним місцем роботи, скорочений робочий час та інші пільги, передбачені законодавством для осіб, які поєднують роботу з навчанням; користування навчальною, науковою, виробничою, культурною, спортивною, побутовою, оздоровчою базою закладу вищої освіти тощо. Разом з тим студент зобов'язаний дотримуватися законодавства України, моральних, етичних норм; дотримуватися законів, статуту та правил внутрішнього розпорядку вищого навчального закладу; виконувати графік навчального процесу та вимоги навчального плану тощо);

4) ранг статусу – місце певного статусу в соціальній ієрархії (високе, середнє, низьке; вище за одні статуси і нижче за інші).

Але слід пам'ятати, що взаємодіють все–таки не статуси, а тільки їх носії, тобто конкретні люди.

Кожна людина має багато статусів, позаяк є членом багатьох груп (син, студент, юнак, читач бібліотеки, споживач і т. ін.). Але у статусному наборі обов'язково виділяється головний.

Статуси є природженими (чоловік, дівчина, українець) і такими, що досягаються (студент, шофер, батько, президент).

Іноді можлива розбіжність статусів. Розбіжність статусів часто призводить до серйозної особистої драми. Люди по–різному виходять із цієї життєвої ситуації, але вона завжди є драматичною. Це трапляється за таких умов:

1) коли індивід має високий статус в одній соціальній групі і низький – в іншій. Наприклад, високооплачуваний банкір вірогідно, але не обов'язково, матиме високий статус у власній родині або в групі футболістів–аматорів;

2) коли права і обов'язки одного статусу суперечать виконанню обов'язків іншого (статус хорошої матері та дружини і ефективного працівника).

Соціальна роль — модель поведінки, орієнтована на даний статус. Її ще називають динамічною стороною статусу. Якщо статус вказує на позицію індивіда всередині групи, то роль – на поведінку, властиву даному статусові.

Люди не можуть поводитися як їм заманеться. Вони діють так, як, на думку оточення, повинен діяти носій даної ролі. Соціальна роль неможлива без очікувань членів групи поведінки, властивої для носія певного статусу. Наприклад, учитель має поводитися як учитель, а не як клоун чи злочинець.

Однак необхідність відповідності рольової поведінки носіїв певних статусів тим очікуванням, які до них висуває суспільна група, зовсім не означає, що всі носії даного статусу будуть виконувати свою роль ідентично. Жоден вчитель не подібний до іншого, всі матері по–різному виконують свою соціальну роль і т. ін. Тобто у рамках кожного статусу для особистості існує вибір свого варіанта рольової поведінки. Проте, чим вищою є престижність статусу, тим жорсткіше суспільство контролює його носіїв і тим вужчим для них є варіант вибору рольової

поведінки. Наприклад, суспільство значно терпиміше поставиться до підпитого вантажника, ніж до військового чи викладача у такому самому стані.

Рольовий набір. Кожен статус містить у собі не одну роль, а цілий комплекс ролей. Хоча кожен статус має певний рольовий набір, жодна із ролей у цьому наборі не закріплена за ним жорстко. Тобто статус може втрачати якусь із ролей, набуваючи натомість іншої. Статус дружини передбачає такий рольовий набір, як роль соціального партнера, сексуального партнера, вихователя дітей, домогосподині і годувальниці. Якщо дружина приділятиме значно більше уваги зароблянню грошей, тобто якщо у неї значно переважатиме статус годувальниці сім'ї, то вірогідно вона перестане бути жінкою-домогосподинею, а іноді і жінкою-матір'ю.

Статуси і ролі – це своєрідні «цеглинки» для ширших і складніших соціальних структур, передусім соціальних груп.

Поняття «соціальна група» в соціології використовується тоді, коли є потреба структурувати суспільство та визначити його структурні елементи.

Актуальність цієї проблеми і важливість її вивчення обумовлені такими чинниками:

- соціальні групи – це рушії суспільного прогресу, без їхніх зусиль не можуть відбуватися жодні зміни в суспільстві;

- від характеру соціальних груп, їхньої значущості залежить функціонування всіх соціальних інститутів: сім'ї, освіти, держави, культури, економіки, політики тощо;

- від того, з яких соціальних груп складається суспільство, які з них лідирують, а які займають підлеглі позиції, залежить тип суспільства, його соціально-економічний і державно–політичний устрій, темпи і напрямки розвитку;

- для кожного індивіда – це своєрідний компас орієнтації в суспільстві [127].

Соціальна група – відносно стійка, історично сформована сукупність людей, об'єднаних на основі загальних соціально значущих ознак, які виконують соціально необхідні функції в загальній структурі суспільного розподілу праці і діяльності. Соціальна група виконує роль проміжної ланки в системі «суспільство – група – особистість».

У соціальній структурі суспільства взаємодіють різні за чисельністю соціальні групи. Традиційно їх поділяють на малі та великі.

Мала соціальна група – нечисленна за складом соціальна група, учасники якої об'єднані спільною діяльністю і перебувають у безпосередньому стійкому особистому спілкуванні, що є основою для виникнення як емоційних стосунків, так і особливих групових цінностей і норм поведінки.

Родовою ознакою малої групи є наявність безпосередньо тривалих особистих контактів (спілкування, взаємодія).

Мінімальний розмір малих груп – дві особи, максимальний – кілька десятків, проте, якщо малу групу визначити як психологічно єдиний соціальний осередок, то максимальний розмір малої групи – до двох десятків. Це – сім'я, дошкільні групи, шкільний клас, студентська група, група друзів, спортивна команда тощо.

Характерними рисами малої групи є: нечисленний склад; прямий контакт і міжособистісна взаємодія та взаємовплив; просторова близькість членів та певна локалізація у просторі; тривалість існування та усталеність у часі; спільність інтересів, соціальних норм, звичаїв, форм поведінки; добровільність членства в групі; неформальний контроль за поведінкою; наявність загальної мети і діяльності, переживання спільних почуттів.

Різновидом малої соціальної групи є первинні групи. Поняття «первинна група» ввів у науковий обіг на початку ХХ століття американський соціолог, психолог Ч. Кулі (1864–1929).

Характерною ознакою первинних груп є безпосередній інтимний міжособистісний тісний контакт «лицем до лиця» з високим рівнем емоційності. Ці групи «первинні» тому, що саме серед них індивід отримує перший досвід соціальної єдності. Можна сказати, що вони виконують роль першого сполучного ланцюга між суспільством та особистістю. Причетність до таких груп допомагає індивіду усвідомити свою належність до певних соціальних об'єднань та брати участь у житті суспільства.

Окремо необхідно розглянути поняття «референтна група». Групи, в які індивід не входить реально, але норми яких сприймає, називають референтними групами. Індивід може бути

членом такої групи, а може і не входити до її складу, проте він звіряє свій статус, поведінку з цим взірцем, висловлює задоволення чи незадоволення ними, формує установку на можливе соціальне переміщення. Вибір референтної групи важливий для процесів соціалізації, ідентифікації. Прикладом важливої ролі такої групи є ситуація, коли поведінка студентів (культура мовлення, манера спілкування, зовнішній вигляд тощо) помітно відрізняється від загальногрупової і «запозичена» або у героїв музичних кліпів, селебретіс, або у членів інших групових об'єднань. Мабуть, у житті кожного індивіда були випадки, коли батьки, вчителі, друзі обурено дорікали за нетипову для нього поведінку та висували обвинувачення певному гурту, з яким індивід останнім часом спілкується. Образ референтної групи є одним з критеріїв самоідентифікації етнічної належності індивіда.

Отже, *референтна група* – це реальна чи уявна, в більшості випадків, мала соціальна група, система цінностей і норм якої є взірцем, еталоном для тієї чи іншої особистості.

Велика соціальна група – численна за складом група людей, об'єднаних для спільної діяльності. Це завжди цільове об'єднання людей з невиразними емоційними стосунками, де індивідуальні особливості особистості – другорядні, головне – виконання певних функцій.

За способом і характером організації і залежно від її цілей і завдань соціальні групи поділяються на формальні і неформальні.

Формальною (офіційною) групою є об'єднання людей, яке утворюється на основі офіційного документа юридичних норм, установ, правил, службових інструкцій, приписів тощо. Члени такої групи націлені на виконання якогось виду діяльності і перебувають в ієрархічно структурованій підпорядкованості (наприклад, учнівський клас, студентська група, виробничий колектив, військовий підрозділ, футбольна команда і т. д.).

Неформальна група складається стихійно і не має особливих документів, що регламентують її функціонування, але вона також утворюється на основі загальних інтересів, прагнень, що об'єднують людей у більш або менш стійкі об'єднання (наприклад, дружня компанія, злочинна зграя і т. д.). Поведінка членів такої групи регламентується особливими неписаними

правилами, відносини між ними є тісними і залежними одне від одного. Вторинна група більш численна і може мати у своєму складі одну або декілька первинних груп. Ступінь впливу такої групи на індивідів може різнитися залежно від того, наскільки сильно інтеріоризовані групові цінності представником групи.

Отже, поняття соціальна група – одне з найважливіших у соціології, оскільки є родовим щодо інших відносно стійких, історично сформованих сукупностей людей. Якісними ознаками соціальної групи є взаємодія та взаємовплив, усвідомлене членство і ідентичність.

Соціальні спільноти – це реально існуючі, емпірично фіксовані об'єднання індивідів, які є відносною цілісністю, що може виступати як суб'єкт соціальної дії та об'єкт соціального впливу.

Показниками соціальної спільноти як цілісності виступають: спільні умови життєдіяльності; спільні інтереси взаємодіючих індивідуумів; прихильність до конкретних соціальних цінностей; соціально-професійні характеристики індивідів, об'єднаних у спільноту; належність до історично складених територіальних утворень.

Найбільш відомими соціальними спільнотами є: територіально-поселенські; етнічно–національні; демографічні; професійно-освітні; культурні тощо.

Польський соціолог Ян Щепанський (1913–1993) пропонує виділити такі типи соціальних спільнот: природні, які існують у реальності (наприклад, територіальні чи демографічні); номінальні (наприклад, спільнота підприємців, фермерів та ін.).

Отже, соціальна спільнота – це таке об'єднання людей (природне чи соціальне), яке характеризується загальною ознакою (стать, вік, освіта, статус, професія, роль тощо), більш-менш міцними соціальними зв'язками, спільним типом поведінки, умогляду, умонастрою і цілеспрямованості. Функціонування і розвиток соціальних спільнот відбувається на основі соціальних зв'язків і взаємодії, де поруч із безпосередніми існує значна кількість опосередкованих зв'язків.

Поступ суспільства йде через формування та діяльність соціальних інститутів. *Соціальний інститут* – стійкий комплекс формальних і неформальних правил, принципів, настанов, норм

поведінки, що історично склались і регулюють різні сфери людської діяльності та організовують їх у систему ролей і статусів, які утворюють певну соціальну систему.

Поняття «соціальний інститут» запровадив Г. Спенсер. Він вважав, що соціальні інститути – «інституції» чи «органи соціального організму» є каркасом соціуму і виникають внаслідок процесу диференціації суспільства. Еволюцію регулятивної системи суспільства він поєднував із розумінням соціальних інститутів. Основні соціальні інститути, які і сьогодні, в основних рисах, визнаються головними, на його думку, є такі:

1) сімейний – відповідає за опіку і виховання дітей, їх соціалізацію, впорядкування сімейного життя;

2) обрядовий – установлює звичаї, обряди, регулює повсякденну поведінку людей;

3) політичний – відповідає за організацію й розподіл влади в суспільстві (державна, армія, суд, партії, вибори тощо);

4) релігійний – згуртовує суспільство, установлює моральні норми і принципи людського співжиття;

5) економічний – регламентує соціальні відносини у сфері виробництва, розподілу і споживання матеріальних благ та послуг (власність, гроші, ринок, трудова діяльність тощо).

Процес виникнення та становлення соціальних інститутів як ключових структурних елементів суспільства називається інституціоналізацією. Інакше кажучи, це заміна спонтанної поведінки людей на передбачувану поведінку, яка очікується, моделюється, регулюється суспільством.

Свою роль у суспільстві соціальні інститути реалізують через виконання певних функцій, які являють собою ту користь, яку інститути приносять суспільству. Кожен соціальний інститут виконує специфічну функцію. Їх сукупність формує загальні функції. Основоположними і найбільш значущими серед них є:

1) *інтегративна функція* – полягає у згуртуванні прагнень, дій, відносин індивідів, в об'єднанні соціальних груп від імені усього суспільства на засадах забезпечення організаційних форм взаємодії, що в цілому забезпечує соціальну стабільність суспільства. Отже, соціальний інститут є механізмом реалізації взаємозалежності та взаємовідповідальності членів суспільства, соціальних груп через їхню інтеграцію і створення умов для їхньої комунікації;

2) *комунікативна функція* – спрямована на забезпечення зв'язків, спілкування, взаємодії між людьми шляхом певної організації їх спільної життєдіяльності та залучення нових членів до інституціональних зв'язків, прилучення їх до соціальних форм життя, розширення кола спілкування окремих індивідів. Також без комунікації усередині інституту неможливі ефективне управління і соціальний контроль;

3) *регулятивна функція* – полягає у регулюванні людської поведінки і здійсненні соціального контролю за нею через встановлення жорстких норм, правил, стандартів поведінки, санкцій дій індивідів у межах соціальних відносин (забезпечується виконанням бажаних дій і усуненням небажаної поведінки). Але не треба вважати, що регламентація соціальних дій у рамках інституту зводиться тільки до примусу. Вона передбачає також добровільне усвідомлення виконання учасниками зв'язку певних норм, законів, моральних установок, що само по собі має стати культурною цінністю (якщо студент не хоче навчатися, його можна відрахувати з вишу, але примусити – майже неможливо);

4) реалізація перших трьох функцій є засадою для виявлення четвертої *функції соціального інституту* — функції закріплення і відтворення безперервності суспільних відносин, що здійснюється через засвоєння індивідами базових цінностей суспільства, передачу соціального досвіду новим поколінням і стандартизацію людської поведінки. Це запобігає розширенню стихійності у соціальній діяльності і виникненню соціального хаосу.

Перелічені функції притаманні кожному інституту. Сім'я – наочний приклад такої поліфункціональності. Крім них, соціальні інститути можуть виконувати конкретні економічні, управлінські, культурні та інші функції, які бувають явними та латентними.

Явні (неприховані, формальні) функції зафіксовані в нормативних документах, усвідомлені й прийняті причетними до певного інституту людьми, підконтрольні суспільству. До явних функцій, наприклад інституту освіти, можна віднести набуття грамотності, професійну соціалізацію, виховання тощо.

Латентні (приховані, побіжні від явних) функції є офіційно не заявленими, але насправді здійснюваними. Латентною функцією інституту освіти є, наприклад, так звана «соціальна

селекція», що виявляється у закріпленні й досягненні через систему освіти (елітарні престижні заклади вищої освіти, які дають затребувану професійну кваліфікацію) соціальної нерівності. На відміну від явних функцій, визначити латентні функції соціальних інститутів, які б були притаманні усім з них, дуже важко. Це може бути встановлення статусної структури суспільства або формування громадської думки (у колективі, сім'ї). Краще виявляти латентні функції у кожному конкретному випадку, бо тільки за допомогою цього можна уявити істинну картину соціального життя.

Інколи явні та латентні функції можуть збігатися, але за їх розбіжності виникає нестабільність, навіть дезорганізація суспільства.

Окрім функцій, соціальні інститути можуть виконувати так звані дисфункції, тобто заподіювати шкоди суспільству через те, що діяльність інституту перестає у певних напрямках або навіть загалом відповідати потребам соціального розвитку. У сучасному українському суспільстві, яке переживає соціальну трансформацію, простежуються типові риси інституціональної кризи – дисфункції у діяльності основних соціальних інститутів. Так, сьогодні розподілена українська православна церква, замість об'єднання громадян, створює умови для загострення соціальних протиріч, провокує нетерпимість, протистояння, а діяльність державних органів інколи стає не джерелом законослухняності, а витоком порушення законів через хабарництво, криміналізацію, корумпованість держслужбовців, великий податковий пресинг, різні форми використання державних коштів в особистих інтересах.

Дисфункції у соціальних інститутах виникають внаслідок різних причин, зокрема завдяки змінам у шкалі людських потреб і цінностей, недобросовісному ставленню деяких членів інституту до своїх обов'язків, використанню ними свого інституціонального становища в особистих інтересах, недостатній підготовці кадрів. Подолання дисфункцій є необхідною умовою підвищення ефективності соціального розвитку.

Соціологія з однаковим зацікавленням ставиться як до функціональної, так і дисфункціональної діяльності основних соціальних інститутів, оскільки стан інституціональної системи є важливим індикатором стабільності суспільства.

3.3. Теорії походження суспільства

Упродовж історії існування людства висувалося безліч гіпотез походження суспільства, але соціологів цікавлять лише теорії, перевірені за допомогою емпіричних фактів. Серед таких теорій можна виділити: еволюційну, теорію циклічного розвитку, теорію соціальних змін, інструментальну, сексуальну, гендерну, кратичну, семантичну та ін.

Основою *еволюційної теорії* є виявлення визначального чинника, модифікація якого веде до зміни всього вигляду суспільства. О. Конт таким вирішальним чинником вважав розвиток та удосконалення знання. Розвиток знання від теологічного до позитивного обумовлює перехід від військового суспільства до індустріального суспільства. Г. Спенсер, навпаки, вбачає сутність еволюції суспільства в його ускладненні, посиленні його диференціації, яка супроводжується зростанням інтеграційних процесів, які поновлюють єдність соціального організму на кожному новому етапі його розвитку. Соціальна еволюція супроводжується ускладненням суспільства, яке веде до зростання самостійності громадян, зростання свободи індивідів. Концепція еволюціонізму відіграла позитивну роль у розумінні причин і ходу розвитку суспільства, перш за все завдяки визнанню об'єктивного характеру суспільного розвитку.

У *теорії циклічного розвитку* (О. Шпенглер, А. Тойнбі) розвиток суспільства розглядався не як прямолінійний рух до більш досконалого стану суспільства, а як своєрідний замкнутий цикл підйому, розквіту і занепаду, який знов повторюється у міру його завершення. Циклічні концепції розвитку суспільства розглядали його зміну за аналогією з маятником, коли виведене з рівноваги під дією яких-небудь чинників суспільство робить коливальні рухи від однієї точки до іншої, застигаючи посередині і відновлюючи тим самим свою стабільність.

Теорія соціальної зміни Т. Парсонса будується на основі теорії системи та кібернетики. В основі розвитку суспільства лежить ідея кібернетичної ієрархії різних систем: організм, особистість, соціальна система і культурна система. Справжніми глибокими змінами є ті, що зачіпають культурну систему, яку Парсонс називає системою довіри. Економічні і політичні

перевороту, що не зачіпають рівень культури в суспільстві, не можуть докорінно змінити його. Суспільство як соціальна система володіє стійкістю, здатністю до самовідтворення, що виявляється у стабільності його основних структурних елементів (адаптації). Якщо співвідношення сил, елементів, які підтримують рівновагу, порушується, а суспільна система в цілому, його основні структурні елементи залишаються незмінними, то втрачена рівновага швидко відновлюється.

Інструментальна теорія ставить на перше місце людську кмітливість, завдяки якій людина винайшла спеціальні знаряддя для задоволення власних потреб. Спочатку примітивні, дедалі досконаліші, вони зберігали зусилля людини у добуванні їжі і тепла. Використовуючи знаряддя, вона навчилася працювати, поліпшувала свій добробут. Це зумовило функціональне дрібнення родової общини, розподіл праці, що у свою чергу спричинило виникнення економічних відмінностей між людьми та родинними групами. Виникла і почала розвиватися соціальна організація.

Сексуальна теорія базується на фізіологічних характеристиках людини. Прихильники цієї теорії вважають, що головним чинником зародження суспільства є позасезонний характер розмноження людини та її задоволення від статевого акту. Це надає процесові виношування і народження спонтанності, позаконтрольності, а існуванню групи — непередбачуваності. Відповідно в общині — надмірна кількість слабких, незахищених осіб, що потребують опіки і за низького рівня розвитку ризикують загинути. Встановлення контролю над народжуваністю пов'язано з виникненням сімей і встановленням норм, які регулюють сексуальні, а разом з ними й інші відносини членів общини.

Гендерна теорія ґрунтується на аналізі розподілу соціальних ролей між статями. Оскільки жінка володіє біологічною монополією на відтворення роду, і для немовлят є не тільки кровним, а й першим взірцем для наслідування, її роль і воля в общині особливо значущі. Відповідно значущість чоловіка значно менша, його роль зведена до обслуговування процесу відтворення (забезпечення зачаття, захисту, тепла, їжі тощо). Незадоволені своїм становищем, чоловіки створюють штучну

противагу жіночій «монополії відтворення» у формі чоловічої «монополії на встановлення порядку». А коли вони стали домовлятися про розподіл жінок, виникла соціальна організація. Попри те, що чоловіки споконвіку порушують власні домовленості, вони продовжують дотримуватись первісної кругової поруки, не допускаючи жінок до соціально значущих сфер, пов'язаних із владою, управлінням, розпорядженням ресурсів. Теоретики фемінізму стверджують: соціальна організація виникла у момент договору чоловіків про розподіл жінок.

Кратична теорія спирається на загальну теорію систем і виводить виникнення суспільства з розвитку управляючих підсистем. Згідно з її постулатами сила та розум розподілені між людьми нерівномірно. Разом з природною експансивністю (жадобою і цікавістю) переваги окремих людей за певними критеріями (фізична міць, спостережливість, спритність тощо) дають їм змогу зайняти вигідні позиції, прибрати до рук краще місце, їжу, сексуального партнера та ін. Навчившись панувати та отримувати знаки улесливості одноплемінників, лідери почали утверджувати систему правил шанування вождя, передачі влади, розподілу привілеїв серед інших членів угруповання. Норми, які забезпечують відносини нерівності, стають основними для соціальної організації. Еліта використовує владу як засіб впливу на маси та привласнення ресурсів, створюваних общиною, забезпечуючи водночас її подальший розвиток.

Семантична теорія будується на визнанні слабкості людини як біологічної істоти. Закон виживання вимагає об'єднання людських зусиль, що пов'язано з їх координацією, розділенням і комбінуванням функцій індивідів. Виникає необхідність попереднього узгодження і безпосереднього корегування. Це є можливим тільки з використанням мови. Розробляючи символи та знаки, правила їх тлумачення, активно використовуючи мову, люди формують світ комунікацій. Він передує, опосередковує і завершує цикли матеріальної діяльності людей. У результаті виникає система впорядкованих колективних взаємодій і спеціальних функцій, формується суспільство.

3.4. Типологія суспільств

Типологія суспільств – це класифікація суспільств на основі визначення найважливіших та найсуттєвіших ознак, типових рис, які відрізняють одні суспільства від інших. Існує безліч критеріїв, покладених в основу типології суспільств, наприклад, суспільства поділяються за наявністю писемності, за ступенем складності, за способом виробництва, за способом добування засобів існування та ін.

Сьогодні соціологи, антропологи та культурологи як один із базових критеріїв типології суспільств вказують писемність. Якщо головним критерієм вибирається наявність писемності, то всі суспільства поділяються на дописемні, тобто вміють говорити, але не вміють писати, та писемні, які володіють алфавітом та фіксують звуки на матеріальних носіях: клинописних таблицях, берестяних грамотах, книгах та газетах або комп'ютерах. Писемність виникла близько 10 тис. років тому.

Дописемні суспільства є також донауковими, доіндустріальними та доіндивідуальними. У них немає історії, а є тільки легенди. Час і простір обмежені. Вони вкрай погано інформовані про інші народи. Вони майже не мають теології та космології. Вони не можуть створити науку, бо вона передбачає поступове накопичення верифікованих знань, що, у свою чергу, вимагає записування результатів спостережень та дослідів. Завдяки письмовій фіксації досвіду наступні покоління створюють систематичне знання на міцному експериментальному фундаменті. Культура в дописемних суспільствах розвивається повільно, вона не знає прогресу.

Згідно з другою типологією, суспільства також діляться на дві групи – прості та складні. Критерієм виступає кількість рівнів управління та ступінь соціального розшарування. У примітивних суспільствах немає керівників і підлеглих, багатих і бідних. Такі первісні племена подекуди збереглися і досі. У складних суспільствах існують державний апарат, наука, техніка, соціальне розшарування людей. Тут не просто з'являються керівники та підлеглі, а виникають протилежні класи – панівний і непанівний, тобто еліта і маса.

Таким чином, соціальна нерівність, яка колись виникла стихійно, тепер закріплюється юридично, економічно, релігійно і політично. Зародження складних суспільств було пов'язане з появою такого потужного інституту, як держава. Прості суспільства виникли 40 тис. років тому, а складні – 5–6 тис. років тому.

Гордон Чайлд (1892–1957) виділив такі ознаки складних суспільств:

- 1) розселення людей по містах;
- 2) розвиток неаграрних спеціалізацій праці;
- 3) поява та накопичення додаткового продукту;
- 4) виникнення чітких класових дистанцій;
- 5) перехід від звичаєвого права до юридичних законів;
- 6) зародження практики великомасштабних громадських робіт типу іригації та зведення пірамід;
- 7) поява заморської торгівлі;
- 8) виникнення писемності, математики та елітарної культури.

В основі третьої типології лежить спосіб добування засобів для існування, тобто спосіб виробництва. Згідно з цим критерієм Дж. Ленські (1924–2015) розділив усі суспільства з найдавніших часів до наших днів на такі типи: суспільство мисливців і збирачів, городницькі суспільства, суспільство скотарів, хліборобське суспільство, індустріальне суспільство.

У середині XIX століття К. Маркс запропонував формаційну типологію суспільств, яку можна вважати четвертою типологією. В її основі — два критерії: спосіб виробництва та форма власності. Згідно з К. Марксом, людство послідовно пройшло чотири формації – первіснообщинну, рабовласницьку, феодальну та капіталістичну. П'ятою була б комуністична, яка мала настати в майбутньому.

В основі формаційної теорії лежить лінійне уявлення про розвиток історії, згідно з яким історія трактується як єдиний процес прогресивного розвитку від нижчого до вищого. Для свого часу формаційна теорія була значним кроком уперед, бо вона вперше дала чітку універсальну схему всесвітньо-історичного процесу, оснований на матеріалістичному розумінні історії.

У 1887 році Ф. Теніс (1885–1936) запропонував п'яту типологію, яка стала в соціології однією з поширених. Він

розділив усі суспільства на «гемайншафт» (Gemeinschaft) та «гезельшафт» (Gesellschaft), які покликані були виразити відмінності між традиційним та сучасним суспільством. Термін «гемайншафт» відноситься до сільської громади, а термін «гезельшафт» – до міського промислового суспільства. Його погляди вплинули на сучасні теорії періодизації і еволюції суспільства.

Творцем шостої типології вважають американського соціолога Д. Белла (1919–2011). Він поділив всесвітню історію на три стадії: доіндустріальну, індустріальну та постіндустріальну. Коли одна стадія приходить на зміну іншій, змінюються технологія, спосіб виробництва, форма власності, соціальні інститути, політичний режим, культура, спосіб життя, чисельність населення, соціальна структура суспільства.

У доіндустріальному суспільстві визначальним чинником розвитку виступало сільське господарство з церквою та армією як головними інститутами, в індустріальному суспільстві – промисловість з корпорацією та фірмою, в постіндустріальному – теоретичне знання з університетом як місцем його виробництва та зосередження.

Доіндустріальні суспільства ще називають традиційними, тому що головним важелем соціального прогресу тут виступала передача знань від старих до молодих, суворе дотримання встановлених звичаїв і традицій. Наука активно не втручалася в суспільне виробництво, а керувала всіма суспільними явищами релігія, чи то архаїчні вірування (культ, магія та ін.) або сучасні релігії: християнство, іслам, буддизм тощо.

Подібну типологію запропонував й Е. Тоффлер (1928–2016), що отримала назву «теорія трьох хвиль». На думку дослідника, людство у своєму розвитку пережило три хвилі радикальних перетворень: 1) аграрну революцію, яка перетворила кочівників на селян; 2) індустріальну революцію, яка перетворила аграрне суспільство на індустріальне; 3) технологічну революцію, пов'язану з початком комп'ютерної ери та переходом до інформаційного суспільства. Третя хвиля радикальних перетворень має спричинити безперервне оновлення соціальних відносин та створення надіндустріальної цивілізації. Відповідно до цієї теорії Тоффлер виділив три типи суспільств: 1) традиційне (аграрне); 2) капіталістичне (індустріальне); 3) сучасне (інформаційне).

Якщо вважати, що людське суспільство існує вже приблизно 35–40 тис. років, то весь цей відрізок буде зайнятий існуванням традиційного (аграрного) суспільства. Останні півтисячі років нам доведеться поділити на два непропорційні відрізки: 300 років, які відводяться на індустріальне (капіталістичне) суспільство, і 30 років, зайнятих постіндустріальним (інформаційним) суспільством.

Сьома типологія дістала назву цивілізаційної. Сучасний світ характеризується цивілізаційним різноманіттям. У ньому існують десятки цивілізацій – західноєвропейська (розпадається, у свою чергу, на французьку, англійську, іспанську та ін.), північноамериканська, китайська, індійська, латиноамериканська, російська, африканська, арабська та ін., кожна з яких склалася на різноманітній формаційній основі, поєднуючи риси феодалізму, капіталізму, соціалізму тощо.

Розвиток історії постає тут у вигляді зміни культур, або цивілізацій, кожна з яких проходить однакові ступені, які нагадують вікові ступені окремої людини: «дитинство», «юність», «зрілість» і «старість». Так, у цивілізаційно-культурній парадигмі Н. Данилевського, П. Сорокіна, О. Шпенглера, А. Тойнбі історія людства розуміється як сукупність своєрідних, відносно замкнутих цивілізацій (їх налічували від 5 до 21), кожна з яких проходить стадії виникнення, зростання, надлому та розколу, вмираючи від природних катастроф, військових поразок або внутрішніх конфліктів. Ядром кожної цивілізації виступає духовна культура в усій її неповторності, а прогрес розглядається як духовне вдосконалення людей, поєднане з відмовою від абсолютизації матеріальних цінностей та відродженням гармонії між людиною і природою.

Другий різновид концепцій циклічного розвитку представлений теорією зіткнення цивілізацій. Яскравим її представником виступає американський політолог, професор Гарвардського університету С. Гантінгтон (1927–2008). При аналізі глобальної ситуації акцент він зробив на стабільні утворення, які позначаються як цивілізації, а не на вельми мінливі держави. Причину конфліктів він убачав у принциповій різниці цивілізацій, а не в мінливій політиці держав, які їх представляють. У 1996 році Гантінгтон опублікував книгу

«Зіткнення цивілізацій та перебудова світового порядку», яка стала незабаром бестселером, де проголосив тезу про те, що коли ХХ століття було століттям зіткнення ідеологій, то ХХІ століття стане століттям зіткнення цивілізацій. Він виділяє шість сучасних цивілізацій: індуїстську, ісламську, японську, православну, китайську та західну, які доповнив ще африканською та латиноамериканською.

Питання для самоперевірки

1. Чим відрізняється широкий та вузький підходи до визначення суспільства?
2. Доведіть, що суспільство можна розглядати як систему, яка має власну структуру. Аргументуйте відповідь.
3. Що таке соціальна структура суспільства?
4. Що є спільного і відмінного в поняттях «мала соціальна група» та «велика соціальна група»?
5. Охарактеризуйте основні ознаки соціального інституту.
6. У чому полягають основні функції та дисфункції сучасних соціальних інститутів в Україні?
7. У чому полягає відмінність між соціальним інститутом і соціальною організацією?
8. Охарактеризуйте теорії виникнення суспільства, їхні слабкі та сильні сторони.
9. Скільки існує підходів до типології суспільств у соціології?
10. Що є спільного і відмінного між традиційним та сучасним суспільствами?